

CONTRIBUȚII LA ISTORIA CULTURII ȘCHEILOR DIN BRAȘOV

de ION-RADU MIRCEA

Cercetările asupra vechii literaturi românești s-au intensificat în ultimii ani; și totuși, o cercetare aprofundată a preocupărilor literare ale românilor în evul mediu, când limba de exprimare era slava bisericească, rămîne deficiente, din cauza lipsei unui catalog general sau a unor cataloage pe fonduri, care să permită studierea vechilor manuscrise sau a vechilor biblioteci de pe teritoriul locuit de români¹.

De aceea, studierea manuscriselor slave din bibliotecile românești și străine ne poate rezerva surprize. Acesta este cazul celor de la biblioteca Muzeului din Șcheii Brașovului.

În partea de sud a cetății Brașovului, care se afla sub conducerea patriatului săsesc, s-a dezvoltat în evul mediu un cartier suburban, la început o străveche așezare sătască românească, a cărei origine se pierde în umbra trecutului. În acest cartier numit „Șohei“, nume de formație românească, care însemna „Slavi“ sau „Bulgari“; „Bolgarszek“ în ungară; „Belgerey“ în dialect saxon², comunitatea a dus o viață activă, mai ales comercială sau meșteșugărească, făcînd trăsătura de unire între românii din sudul Transilvaniei, în special din cîmpia Bîrsei și Țara Oltului (Făgăraș), și conaționalii lor din Țara Românească și Moldova. Loc de refugiu deseori al pribegilor

¹ Numărul manuscriselor existente la noi, fie scrise aici, fie aduse de aiurea, se poate cifra la circa 1600 piese, dintre care mai mult de jumătate nu sînt cunoscute sau sînt descrise imperfect. Publicarea acestor descrieri se limitează la catalogul din 1906 al savantului rus, Al. I. Iațimirski (Славянския русския рукописи румынских библиотек) și la alte lucrări ale acestuia pentru fonduri aflate astăzi la Biblioteca Academiei R.S.R. sau în bibliotecile sovietice, la volumul I al *Catalogului manuscriselor slave din Biblioteca Academiei R.S.R.* — 300 piese —, datorat regretului slavist prof. P. P. Panaitescu, sau la scurta prezentare a 98 manuscrise din Transilvania și Banat, publicată în *Romanoslavica*, vol. VIII, de răposatul I. Iufu. În nici una dintre aceste publicații nu apar manuscrisele de la Șcheii Brașovului.

² Vezi *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, vol. I—VIII, indice *sub voce*. Etimologia acestor denumiri poate da loc la interpretări eronate; dar studierea lor va forma obiectul unui articol special destinat acestei probleme. Pentru diferitele explicații oferite, vezi și Candid Mușlea, *Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, vol. I (1292—1742), Institutul de Arte Grafice „Astra“, Brașov, 1943, p. 15—29.

munteni și moldoveni, șcheienii s-au bucurat de sprijinul moral și material al domnitorilor. Și cum manifestările culturale îmbrăcau în evul mediu haina religioasă, acest sprijin s-a îndreptat mai ales către biserica comunității românești, biserica Sf. Nicolae, către preoții și episcopii ei. Existând întâi sub forma unei construcții de lemn, apoi de zid, poate din 1495³, sigur din 1512—1521, ea s-a bucurat de ajutoarele ctitorilor: Neagoe Basarab, poate și Basarab Laiot și Vlad Călugărul, Petre Cercel sau Mihai Viteazul, Aron vodă al Moldovei, Constantin Brîncoveanu și alți voievozi și boieri sau oameni cu dare de mînă. Intervențiile de peste munți pentru protejarea lor pe lîngă „Cetate” și „magistrat” se înseriază de-a lungul multor veacuri. Darurile ce s-au vărsat în tezaurul bisericii cuprindeau nu numai obiecte de artă sumptuară, ci și cărți care formează azi un bogat fond al actualului Muzeu din Șchei⁴. Ele sînt mărturia intensei activități a centrului de cultură ce se formase aici și care a dat naștere unei școli publice românești, prima de acest fel pe teritoriul țării noastre, la sfîrșitul sec. XVI (menționată la 1570 și 1597). Însă rolul cel mai important pe care l-au jucat românii din Șchei a fost acela de tipografi în tiparnița lui Coresi și de traducători sau prelucrători ai primelor tipărituri românești⁵. Ele reprezintă o sinteză a îndelungatului proces de ridicare a limbii poporului la rangul de limbă literară început pe tot teritoriul locuit de români încă din sec. XV.

Pentru importanța acestui fapt, cercetările științei românești, cît și ale străinilor⁶ s-au îndreptat spre tipăriturile românești sau slavone dintre anii 1560 și 1581 și spre manuscrisele românești, neglijînd în bună parte fondul slav de manuscrise. Or acesta, deși redus astăzi ca număr la 38 piese, nu este mai puțin important pentru cunoașterea nivelului cultural al centrului românesc din Șchei, al largilor relații care le-au întreținut nu numai cu țările române, dar și cu cele ale Peninsulei Balcanice. Fondul slav de la Șchei a atras atenția cercetătorilor noștri, care au publicat date izolate despre unele manuscrise. Dar o studiere în ansamblul lor nu s-a făcut pînă acum. Biblio-

³ Biserica există încă la 1477; o dovedește piatra de mormînt a popii Costea cu această dată (C. Mușlea, *op. cit.*, p. 50—51), păstrată în Muzeul din Șchei, și însemnarea de pe manuscrisul 23 (vezi mai jos, nota 28).

⁴ Cea mai veche danie de carte este aceea de la circa 1477 (ms. 23).

⁵ Vezi Ion Blănuș și Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche 1508—1830*, vol. I (1508—1716), București, 1903, p. 92 (Evanghelia cu învățătură din 1581); P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, Edit. Academiei R.S.R., 1965, p. 145.

⁶ P. Atanasov, Принос към българо-румънските културни отношения през XV и XVI в. (Исторически преглед 1963, nr. 5, pp. 110—118; *L'Imprimerie en Roumanie et les Bulgares de Braşov au XVIe s. (La collaboration culturelle bulgare-roumaine au XVIe siècle)* (Études Balkaniques, VI, 1967, p. 123—139), Gheorghe Neşev Нови данини за Българските произход на Брашовските «шкени» (ист. преглед 1970, an, XXVI, nr. 5, p. 90—98).

tecarul dr. C. Lacea⁷, care a lucrat la aranjarea fondului în 1904, a publicat în 1909 o dare de seamă de câteva pagini în revista „Transilvania” cu date numerice. Candid Mușlea, în monografia sa asupra bisericii⁸ a prezentat în 1943, 26 manuscrise slave, descrise aproape exclusiv sub aspectul însemnărilor de pe ele. Iar în 1963 și 1965, în lucrările sale despre începuturile scrisului românesc, prof. P. P. Panaitescu⁹ relevă existența a 36 manuscrise slave dintre care cel mai vechi — după părerea sa — este din sec. XIV—XV, iar 10 sînt din sec. XVI, menționînd în special, pentru însemnările de pe ele, 6 manuscrise¹⁰.

În toamna anului 1966 și primăvara anului 1967 am avut prilejul să cercetez fondul de manuscrise slave de la Muzeul din Șchei cu bunăvoința și sprijinul directorului său, regretatul prof. Ion Colan, care mi-a pus la dispoziție inventarul alcătuit de d-sa, pe baza inventarelor mai vechi. Bineînțeles, inventarul prof. Ion Colan se bucură de îmbunătățiri substanțiale față de trecut, datorită aplicării regulilor moderne de biblioteconomie în descrierea lor. În acest fel, am putut studia 35 piese inventariate ca slave, una cu text paralel slav și român, și două piese neinventariate, dar care au aparținut acestui fond, cum reiese din însemnările de bibliotecă făcute de protopopul Iosif Barac la 1859. Tetraevangelul lui Matiaș logofătul (1560), păstrat în Muzeu, nu mi-a fost accesibil.

Dificultatea cea mai mare în studierea vechilor noastre manuscrise — ca în cazul de față — este anonimatul copiștilor sau lipsa datei cînd s-au scris, fapt care îngreunează înscrierea lor cronologică. De aci și divergențele de păreri între cercetători asupra vechimii lor¹¹. Stabilirea locului și datei unde au fost scrise se reduce adesea la criterii destul de aproximative, cum este cel paleografic, sprijinit în special pe datarea hîrtiei cînd este cazul. Or tocmai cronologia lor este unul din punctele importante ale valorii lor pentru cultura românească.

În acest sens, am procedat la fotografierea multora dintre manuscrisele de la biblioteca Muzeului din Șchei și la copierea filigranului, pentru ca prin comparație cu alte piese, fotografii și albume de filigrane cu dată certă, să ajungem prin aproximație la stabilirea timpului și chiar a locului unde au

⁷ Dr. C. Lacea, *Biblioteca veche a bisericii Sf. Nicolae din Brașov* („Transilvania”), XI, 1909, p. 100—105).

⁸ C. Mușlea, *Biserica Sf. Nicolae etc.* în special capitolul „Tezaurul Bisericii” „Manuscrise și cărți vechi” p. 251—280, unde prezintă manuscrisele nr. 1—29, afară de nr. 15 și 18.

⁹ P. P. Panaitescu, *Începuturile...*, p. 164—171. Cel mai vechi manuscris este considerat nr. 18 „databil din secolele XIV—XVI”.

¹⁰ Manuscrisele nr. 3 din 1516; 4 din 1560; 6, 14, 17, 27.

¹¹ Din această cauză, prezentarea lui C. Mușlea nu încearcă o datare a lor.

fost scrise. Am folosit în largă măsură elementul cronologic oferit de hîrtia pe care au fost scrise, datînd filigranele prin comparație cu cele din albu-mele existente, al lui N. P. Lihacev¹², Ch. Briquet¹³, Vladimir Moșin și Traljić¹⁴ și colecția mea de filigrane, ajungînd astfel la rezultate deosebite față de cele ce se cunoșteau pînă în prezent.

Manuscrisele studiate sînt inventariate sub numerele 1—35, 42 și 43; cele două neinventariate sînt achiziții mai noi, și poartă vechea cotă „Barac” 329 și 340, lucru care arată dispariția lor din biblioteca bisericii înainte de inventarierea din 1904^{14b}.

Multe sînt foarte vechi, mai vechi decît primele cărți scrise cu certitudine pe teritoriul României: tetraevangelul popei Nicodim de la Tismana (1404—1405) sau „Cuvîntările lui Grigorie de Nazianz”, scrise de moldoveanul Gavriil fiul lui Uric la 1424¹⁵. Am putut identifica nu numai un singur manuscris din sec. XIV, cum afirmă regretatul profesor Panaitescu, ci șapte din a doua jumătate a sec. XIV și primii ani ai secolului XV (pînă la 1424)¹⁶; din sec. XV sînt nouă¹⁷, iar în sec. XVI au fost scrise 21 manuscrise¹⁸, unele putînd fi și din primii ani ai sec. XVII. Din secolul XVII nu sînt decît două manuscrise, dintre care unul cu text slav și român¹⁹.

Scrise în vechea slavă bisericească, limbă literară comună în evul mediu slavilor meridionali și răsăriteni și poporului român, care a folosit-o timp îndelungat ca limbă a cultului religios, îndeplinind același rol pe care l-a avut latina medievală în Europa centrală și occidentală, ele prezintă deosebiri în redacție: slavonă, sîrbă, rusă sau bulgară, după popoarele în mijlocul cărora au fost utilizate. Cele mai numeroase sînt scrise în redacția bulgară a

¹² N. P. Lihacev Палеографическое значение бумажных водяных знаков, St. Petersburg, 1899.

¹³ Chareles Briquet, *Les filigranes*, I-V, Geneva, 1970.

¹⁴ Vladimir Moșin și S. Traljić, *Vodeni znakovi XIII i XIV vijeka*, I—II, Zaprel, 1957.

^{14b} Putem presupune că biblioteca era mult mai bogată în secolul al XIX-lea și aceste două manuscrise dispărute și recuperate, nu au fost singurele.

¹⁵ Ion-Radu Mircea, *Cel mai vechi manuscris miniat din Țara-Românească: Tetraevangelul popei Nicodim (1404—1405)*, în *Romanoslavica*, XIII, București, 1966 și extras; *Contribution à la vie et à l'oeuvre de Gavriile Uric*, în *Revue des Études Sud-Est Européennes*, tome VI, 1968, nr. 4 și extras.

¹⁶ Nr. 5cc./1363—1385 (Barac 313, Lacea IV 52); 9) B. 302, L. IV 4); 18 (B 294, L. IV 48); 20 (B. 325, L. IV 12); 23 (B. 308, L. IV 11); 28 (B. 300, L. IV 13); 34 (B. 295, L. IV 49).

¹⁷ Nr. 6/cc.1415—1432 (B 293, L IV 47); 12 (B 296, L IV 3); 13 (B 315, L VII 22); 17 (B 311, L VII 3); 25 (B 310, L. VII 2); 35 (B 330, L I 6); 42 (B 341, L III 8); fără număr (B 329); f.n. (B 340).

¹⁸ Nr. 1/1530 (B 316, L IV 2); 2/cc. 1562—1569 (B 328, L IV 3); 3/1517 (B 297, L IV 1); 4/1560 (L I. 9); 7 (B 332, L VII 29); 10 (B 306, L IV 6); 11 (B 304, L IV 5); 14 (L VII 30); 15 (B 307, L IV 7); 16 (B 291, L V 4); 19 B 326, L VI 6); 21/1558 (B 331, L V 2); 22/1580 (B 303, L IV 8); 24 (B 301, L IV 9); 27 (B 312, L VII 26); 29 (B 314, L VII 5); 30 (B 298, L IV 50); 31 (B 299, L IV 51); 32 (B 305, L IV 4); 33 (B 309, L IV 10); 43 (B 239).

¹⁹ Nr. 8/1610 (B 292, L V 1); 26/text paralel (fără: oare L. VIII. 61).

vechii slave bisericești, cea mai larg folosită de către scriptoriile și cancelariile românești ca limbă literară și de cult; trei manuscrise din sec. XIV, opt din sec. XV, treisprezece din sec. XVI. Totuși redacția sîrbă este destul de bine reprezentată, fenomen obișnuit, mai ales în Transilvania: două din sec. XIV, trei din sec. XV și patru din sec. XVI²⁰. Ele mărturisesc legăturile care s-au menținut pe cale literar-religioasă între centrele sîrbești de cultură aflate sub ocupație turcească și românii din Transilvania.

Nu lipsesc nici cărțile manuscrise în redacția rusă sau cu influențe rusești, venite unele direct din Rusia, mai ales către sfîrșitul sec. XVII și începutul celui următor, cînd brașoveanul David Corbea, agent diplomatic muntean pe lîngă curtea țarilor, a creat acele legături cunoscute cu biserica din Șchei, ce s-au continuat și în sec. XVIII²¹.

Caracterul așa de diferit al manuscriselor studiate este o mărturie a sprijinului larg pe care l-a primit centrul românesc brașovean din lumea ortodoxă, pentru a face față prozelitismului catolic și protestant în Ardeal.

După cuprins, manuscrisele se împart în două categorii, inegale ca număr: majoritatea sînt cărți de cult, obișnuite trebuințelor unei biserici de mir cum era Sf. Nicolae. Predomină mincele (20 volume); celelalte, cîte un exemplar sau două, sînt tetraevanghele, psaltiri, molitvenice, tipice, liturgiere, octoice, antologhioane, ceasloave, catavasii, prologare. Cărțile de învățătură reprezentînd preocupări dogmatice și parenetice, un stadiu mai înalt al preocupărilor literare, se reduc la patru manuscrise, dintre care trei în redacție sîrbă din sec. XV: „Parenesis“ a lui Efrem Siriul²², tratatele de polemică a lui Ioan Cantacuzino²³ și două exemplare din „Scara raiului“ a lui Ioan Scolasticul²⁴, carte atît de răspîndită în lumea clericală din țările române.

Ne vom opri la valoroasa traducere a cărților polemice a împăratului Ioan Cantacuzino, împotriva credinței evreilor și mahomedanilor (redactată pe la 1360), unica copie la noi în țară a acestei traduceri slavone și a doua cunoscută mie pe lîngă cea păstrată în biblioteca de la Viena, tot în redacție sîrbă și tot din sec. XV. Existența a două copii contemporane — singurele cunoscute pînă în prezent în literatura slavă — mărturisesc îngrijorarea conducătorilor bisericii din peninsula balcanică, provocată de amenințările propagandei musulmane în sînul populației creștine, în preajma cuceririi de către turci a ținuturilor de la sud de Dunăre, cărora li se ofereau arme de forti-

²⁰ Nr. 1, 5, 9, 13, 15, 17, 21, 25.

²¹ Nr. 16, 30, 32, 43.

²² Nr. 13.

²³ Nr. 25.

²⁴ Nr. 17, 43.

ficare și apărare spirituală. Această carte și alte două manuscrise brașovene de redacție sîrbă, unul din sec. XV și altul de la 1580, au aparținut popii Mihai sau Mihu de la biserica din Șchei, cărturar de frunte, traducător — împreună cu popa Iane — al Cazaniei tipărită la Brașov în 1581, reprezentant al românilor din Țara Bîrsei și a cetății Brașov pe lângă Mihai Viteazul și Radu Șerban. Se știe că la vîrsta tinereții a fost trimis să învețe carte la Patriarhia din Peć (Iugoslavia — Macedonia) între 1571—1576. Nu este exclusă posibilitatea ca aceste cărți să le fi cumpărat de aici și să le fi adus cu sine la Brașov, unde au făcut parte din biblioteca sa personală. Considerăm că cel puțin copia de la Brașov a fost scrisă la patriarhia din Peć sau în centrele sub directă sa conducere²⁵.

Dacă aceste manuscrise nu au o importanță deosebită ca valoare literară, în schimb numeroasele lor însemnări cu caracter istoric, fie de interes local, fie de interes general pentru țările române sau pentru Sud-Estul Europei, cu centre de cultură ca Tîrnovo (Bulgaria), Lovcë și Srem (Serbia) și altele, sînt în centrul preocupărilor noastre. În acest sens, manuscrisele din sec. XIV ocupă primul loc. Voi cita numai unul singur; un minei pe luna septembrie, scris la Tîrnovo, pe pergament și hîrtie²⁶. Deși în inventar este considerat din sec. XVI—XVII, după filigranul filelor de hîrtie din a doua jumătate a sec. XIV, mai precis din anii 1363—1385, data scrierii lui poate fi aceea a filigranului, adică în partea a doua a secolului XIV. Pe lângă valoarea însemnărilor ca document de limbă și grafie, manuscrisul prezintă o rară realizare pentru documentarea arheologică: o schiță în peniță a cetății Tîrnovo (fig. 1), de care s-a ocupat în 1967 într-un articol în revista ARHEOLOGIA a Institutului de arheologie din Sofia, cercetătorul bulgar Stoian Maslev. Acesta reproduce desenul pe calc, împreună cu însemnarea de la sfîrșit, a scriitorului Dimitr din Musina lângă Tîrnovo, „stupar împărătesc”, însemnare într-un amestec de greacă și slavă. Considerațiuni de natură istorică îndeamnă pe Stoian Maslev să-l dateze înainte de 1393.

Pentru două din manuscrisele sec. XIV dacă nu avem data scrierii, avem în schimb numele copiștilor: un diac cu nume caracteristic sîrbesc, Novac, ori Ion, fiul lui Danilo²⁷. Manuscrisul 23 de la sfîrșitul sec. XIV este și cea mai veche dintre achizițiile bisericii, căci a fost donat de popa Costea, protejatul lui Basarab Laiotă, cum se vede după însemnările de pe foaia finală. Tot aici se dă și data morții sale, octombrie 1477, corespunzînd pietrei

²⁵ Vezi C. Mușlea, *op. cit.*, p. 65, 71; 74—91.

²⁶ Șchei, nr. 34.

²⁷ Vezi manuscrisele nr. 5 și 18.

de mormînt, păstrată azi în muzeu, reproducă și de Candid Mușlea în cartea sa ²⁸.

Dintre manuscrisele din sec. XV, pe lângă cele sîrbești de la Patriarhia din Pec menționate mai sus, remarcăm un mic tetraevangel moldovenesc, splendid produs al artei grafice din vremea lui Ștefan cel Mare ²⁹ și un minei din prima jumătate a secolului, care a fost dat bisericii pe la 1540—66 de popa Toma, unchiul popii Mihai, preot și el la biserica din Șchei, fost copil de casă la curtea banului Craiovei și sol al Cetății în Moldova și Țara Românească între 1542—1548. Dania a făcut-o înainte de 1572, cînd a mers să se călugărească la mănăstirea Babele din Muntenia, unde a și murit ³⁰.

Cele mai numeroase sînt manuscrisele din sec. XVI. Cinoi dintre ele sînt datate de însuși scriitorul lor, altele, numai cu aproximație, de la începutul, mijlocul sau sfîrșitul secolului.

Cei mai vechi s-a scris în 1517 la porunca lui Neagoe Basarab, pe vremea mitropolitului Macarie în „noua” mitropolie a „noului” scaun al domniei din Tîrgoviște (fig. 2), pe cheltuiala domnului și a rămas în folosința mitropoliților pînă la 1590, judecînd după semnăturile arhiepiscopului Mihail (1586) și apoi Serafim (1576—90) ³¹. Probabil că această carte a intrat în mîinile preoților de la Șchei ca un dar al acestui din urmă mitropolit, care a trimis și textul slav al Evangheliei cu învățături după care s-a tradus Cazanica a doua din 1581 de învățații preoți Mihai și Iane.

Odată cu via activitate de traduceri și tipărituri la Brașov, numărul cărților bisericești a crescut. Pe lângă cele pomenite mai înainte, popa Dobre, tatăl popii Mihai (cca 1572) dăruiește bisericii un manuscris probabil scris

²⁸ Însemnările privind donația sînt pe ultima filă și pe scoarța de la sfîrșit. Au fost scrise la date diferite. Cea mai veche, poate din secolul al XV-lea, menționează donația cărții înainte morții popii Costea. Altele, mai noi din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, adaugă și anul 6985 (1477) octombrie 16, care corespunde pietrei de mormînt menționată (C. Mușlea, *op. cit.*, p. 51). Această dată a fost citită de C. Mușlea (*op. cit.*, p. 270) 7025, iar după era noastră 1517, cu toate că se vede clar prima cifră 6000 (š), și ultima, 5 (ē). Persoana popii Costea, probabil unul dintre preoții bisericii din Șchei, apare și în corespondența lui Basarab Laiotă cu Brașovul (I. Bogdan, *Relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească*, vol. I, 1413—1508, București, 1905, p. 123, 334, nr. XCVII, CCLXXXI), dintre care documentul latin cu data 8 aprilie 1477. Chemării voievodului, popa Costea nu l-a dat curs, căci el trăiește încă 6 luni, după care moare și este îngropat în biserică.

²⁹ Manuscrisul nr. 35, hîrtie, format mic (19,5/12,5 cm) cu frontisplectii și inițiale în culori. Aparținea bisericii din secolul al XVI-lea, căci este restaurat cu hîrtie brașoveană de la sfîrșitul secolului. Vezi C. Mușlea, *op. cit.* p. 258.

³⁰ Manuscrisul nr. 6 pe hîrtie. Pentru popa Toma, vezi C. Mușlea, *op. cit.*, p. 64—66; însemnare de donație, în traducere, la p. 254; vezi și P. P. Panaitescu, *Începuturile...*, p. 143.

³¹ Ms. nr. 3. Minei pe luna noiembrie, scris pe hîrtie la mitropolia Tîrgoviște. C. Mușlea (*op. cit.*, p. 254) dă însemnarea introducere cu anul greșit „1515”. Vezi N. Iorga, *Studii și documente*, vol. XI., *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, partea a II-a, p. 66; P. P. Panaitescu, *Începuturile...* p. 165.

de popa Bratul în 1562—1569³²; un altul, moldovenesc, este cumpărat la 1585, pe vremea lui Petru Șchiopul și dat bisericii din Voevodești din Țara Oltului (Făgăraș)^{32a}; un manuscris copiat de un monah Spiridon la 1562—1589 aparține cunoscutului popă Iane³³, iar un al doilea din 1562—1578 a fost dăruit bisericii Sf. Nicolae de popa Voicu (mort la 1578)³⁴. Alte trei manuscrise sînt moldovenesti: unul a fost al Mănăstirii Putna, altul fusese scris de un copist-călugăr, Dosithei, iar al treilea a fost donat „bisericii Șchei din Țara Ungurească sub cetatea Brașovului“ la 1610 de Teodor Boul, al doilea vistier al Moldovei și de soția sa Agahia³⁵. În fine, merită menționat numai în treacăt, — căci nu am avut prilejul să-l studiem, fiind închis în vitrina expoziției muzeului — splendidul tetraevanghel, dăruit la 1560 sub Alexandru Lăpușeanu de logofătul său Matiaș, unei mănăstiri Malul, una din piesele de artă cele mai prețioase ale miniaturisticii românești din secolul XVI. Miniaturile sale ne dovedesc că în redarea chipului omenesc, artiștii moldoveni părăsiseră canonul bizantin al secolului XV și prima jumătate a secolului al XVI-lea, pentru o concepție vădit apuseană.

Dintre manuscrisele prezentînd interes pentru sud-estul Europei și legăturile Brașovului cu această zonă, pe lângă cele amintite, atragem atenția asupra manuscriselor din 1530, 1558 și 1580.

Primul se datorește diacului sîrb Nicola, fiul popii Nicola din satul Neradin în Srem („Sirim“). Însemnările de pe el ne arată că a fost început în ianuarie, apoi adus de el la Pavliș-Păuliș, pe Mureș, lângă Arad, unde îl termină în luna mai la porunca preotului român de acolo, Mircea. Așadar, începută în Serbia, terminată într-un sat românesc din Banat, cartea a ajuns la mănăstirea Ostrov, probabil din Oltenia, de unde nu se știe cînd a trecut la Brașov³⁶.

Al doilea a fost scris în redacție sîrbească, obișnuită în părțile apusene ale Bulgariei de Petr grămătic Sîrbul în cetatea Lovec lângă Plevna, la

³² Ms. nr. 2 (C. Mușlea, *op. cit.*, p. 258). Molitvenic, scris pe hirtie cu filigran doc. XVI. După C. Lacea, *Biblioteca veche*, P. P. Panaitescu (*op. cit.*, p. 128) îl consideră copiat la 1495.

^{32a} Ms. 19 (C. Mușlea, *op. cit.*, p. 271), Molitvenic, scris pe hirtie, cu filigran din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, probabil în Moldova; însemnarea slavonă, publicată de C. Mușlea cu data greșită 7203 (= 1695) în loc de 7093 (= 1585), vorbește de vînzarea cărții „în zilele binecinstitorului domn Petru Voevod, care a venit de la Poartă“. Cartea intră în biblioteca din Șchei la 1629.

³³ Ms. nr. 14 (C. Mușlea, *op. cit.*, p. 263).

³⁴ Ms. nr. 27 (26, C. Mușlea, *op. cit.*, p. 260).

³⁵ Ms. nr. 24 (C. Mușlea, *op. cit.*, p. 258); ms. nr. 31; ms. nr. 8 (C. Mușlea, *op. cit.*, p. 262).

³⁶ Ms. nr. 1 (C. Mușlea, *op. cit.*, p. 256). Catavasier scris pe hirtie, cu însemnare criptografiată și necriptografiată. C. Mușlea tipărește „Siria“ în loc de „Sirima“ (Srem, unde se află și azi localitatea Neradin lângă Sremska Mitrovița).

50 km sud de Turnu-Măgurele, pentru o familie locală, care-l da bisericii Bealișca și a fost legat din nou — deci după o oarecare trecere de timp, de dascălul Nicola din satul vecin Bulgari (azi Bălgarene, la 15 km sud de Loveć). Datele și însemnările sînt prețioase nu numai pentru istoria acestui centru, dar și pentru valoarea lor lingvistică. Calea urmată de manuscrise pînă a ajunge la Brașov nu ne este cunoscută, însă constituie o mărturie a schimbului cultural cu populația din sudul Dunării care își găseau adăpost în cursul persecuțiilor turcești în țările române ³⁷.

Cel de-al treilea a fost copiat de „Ioan“ grămaticul, în ianuarie-martie pentru soții Jivko și Iovana — după nume sîrbi — și a fost în stăpînirea aceluiași popă Mihai, iar urmașii săi l-au dăruit „bisericii de la Brașovel“ ³⁸.

Aceste manuscrise sud-dunărene aduc date noi pentru cunoașterea activității literare în sec. XIV—XVI la Tîrnovo sau Loveć, la Peć sau în Srem, pentru probleme de limbă și scriere mai ales în însemnările celor din sec. XIV și din 1558, pentru cunoașterea curentului de emigrare sîrbească de la începutul sec. XVI.

Dar, o constatare ce se impune, este lipsa copiilor efectuate la Brașov. Procurarea cărților necesare cultului s-a făcut din Țara-Românească și Moldova, poate chiar direct din Rusia, Serbia și Bulgaria. Dar, un scriptoriu (atelier de copişti) local nu este documentat pînă acum nici în sec. XV și nici în prima jumătate a secolului al XVI-lea. În a doua jumătate a secolului, pe lîngă cărțile românești tipărite aici, se întîlnesc și copii manuscrise brașovene după texte românești sau cu text paralel. Explicația o dă Oprea diacul la 1570: „iară sârbeaște și latinește să știe numai cine iaste om cărtulariu. oare preut, oare dascăl, oare diaci, iară mișelamia (cei de jos) n'are lipsă de-a știrea...“. Iată dar o mărturie categorică de inexistența unor vorbitori de slavonă și poate chiar a unor copişti locali. Chiar dacă am admite că accidental multe manuscrise slavone să fi pierit, oare să fi pierit numai produsul copiştilor brașoveni? Nu credem! Singura limbă vorbită de șcheieni era limba română. Ni s-au păstrat în „Socotelile Brașovului“ de la sfîrșitul secolului al XV-lea și în tot secolul al XVI-lea urme de gramatică specific românească: nume de origine latină sau formate cu articolul final — ul, ori cu genitivul românesc. Vameșii sași consemnează în texte latine sau germane nume ca „Ivan al popei“, „Stan al lu Petro“ sau „Petro allo

³⁷ Ms. nr. 21 (C. Mușlea, *op. cit.*, p. 268). Tipic, scris pe hirtie. Interpretarea lui C. Mușlea că satul „Bălgare“ este cartierul Șchei este infirmată de realitățile geografice.

³⁸ Ms. nr. 22 (C. Mușlea, *op. cit.*, p. 256). Prologar pe lunile martie-august scris pe hirtie.

Mariac" și altele³⁹. Aceste forme scriitorii le consemnau după auz; căci dacă s-ar fi pronunțat „Ivan Popov (al Popei)", acest nume ar fi fost înregistrat în această formă.

Așadar, limba vorbită de locuitorii din Șchei⁴⁰, româna, era cunoscută chiar de conducerea saxonă a orașului, căci numai astfel se poate explica de ce scrisoarea tainică a lui Neacșul din Cîmpulung adresată personal lui Hans Benckner, judele Brașovului, ca să fie citită de el, a fost scrisă în românește. Scrierea română este folosită în copierea Octoihului din 1570 scris de diacul Oprea, menționat mai sus, ginerelul popii Dobre (m. cca 1570) și cumnatul popii Mihai, traducătorii lui Coresi. În epilogul copiei, Oprea se numește pe sine „Miarșterul școalei rumânești pe lângă besereca Schiailor și dascăl mai mare ucenicilor..." Iar izvodul copiei sale „I-au scos (adică tradus) den limba sârbească (slavonă) pre limba rumânească sfinții părinți, cine au fost nainte întru acest loc...". Este o mărturie prețioasă a acestei activități în jurul bisericii și școlii din Șchei. O asemenea traducere română de la 1560 (un apostol) copiată de popa Bratul, se păstrează astăzi la Muzeul literaturii din Iași.

Apariția la această dată — 1560—1570 — a unor copii românești ni se pare simptomatică: nu este o simplă întâmplare lipsa unor copiiști de cărți slave și apariția acestora în limba română. Ea poate fi atribuită stadiului de evoluție socială a păturilor mijlocii ale populației — cum erau cele românești din cartierul Șchei. Limba slavă și literatura în această limbă era apajul clasei feudale conducătoare în principatele Moldova și Țara Românească. Scriptoriile românești produceau copii pentru cler, pentru curtea domnească sau pentru boieri; masele rămâneau în afara procesului cultural din cauza limbii literare, slavona. Dar în momentul în care limba neînțeleasă pentru ei a fost înlocuită cu limba maternă, numărul operelor literare a crescut, fie tipărite, fie scrise de mână. Putem să presupunem că românii cărturari din Șchei au început să se afirme cu creații proprii (traduceri, copii, școală) abia în sec. XVI; că acele cărți de cult, strict necesare slujbei religioase slavone au fost aduse de aiurea; că limba slavă, ca instrument de cultură a fost străină celor mulți, ca de altfel în toate teritoriile locuite de români, și că impulsul în această activitate culturală le-a fost dat de introducerea ca limbă literară a limbii vorbite de ei în tot cursul evului mediu — limba română.

³⁹ *Quellen*, II, p. 220, r. 30; 174, r. 2; 222, r. 1; 500, r. 48; și „Bulgarus", (*ibidem*, p. 314, 518, 519); *Quellen*, II, 200, r. 9; 226 r. 11 și 19; 501, r. 6.

⁴⁰ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 164—171.

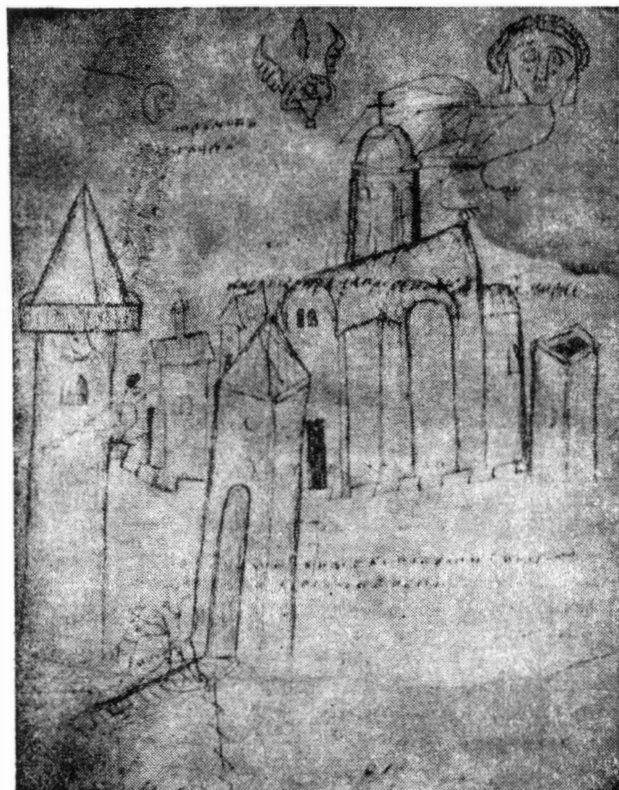

Fig. 1. Manuscrisul nr. 34 din 1363—1385. Desen.

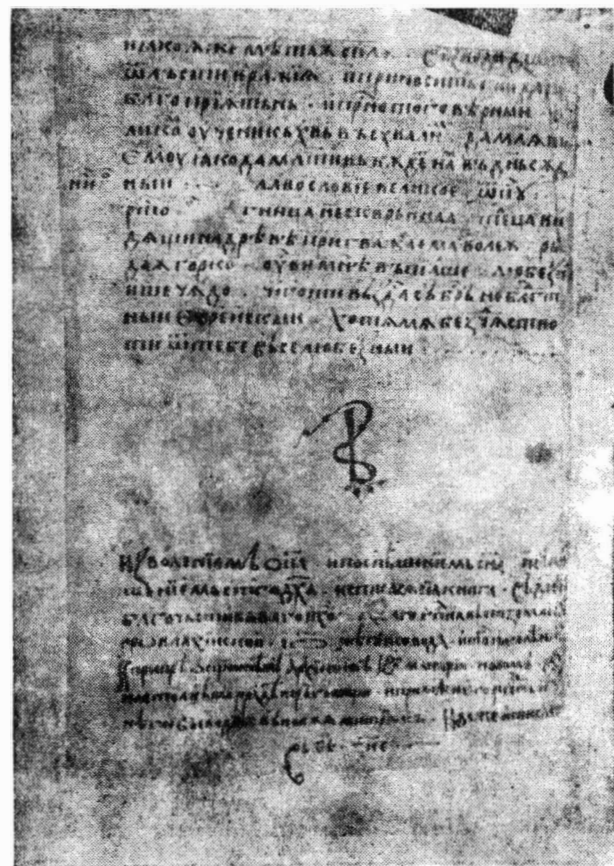

Fig. 2. Manuscrisul datat 3 ianuarie 1517. Pagina de titlu

BEITRÄGE ZUR KULTURGESCHICHTE DER OBEREN VORSTADT VON KRONSTADT (SCHEII BRAȘOVULUI)

(ZUSAMMENFASSUNG)

Die Handschriften und alten Bücher, die in der Bibliothek und dem Museum für rumänische Kultur bei der Nikolauskirche in der Oberen Vorstadt von Brașov (Kronstadt) aufbewahrt werden, bieten uns ein lebendiges, wenn auch sehr lückenhaftes Bild von der Kultur der rumänischen Bevölkerung in Kronstadt und seiner Umgebung.

Die Untersuchung besonders der in kirchenslawischer Sprache geschriebenen Bücher nicht nur vom Standpunkt der Sprachwissenschaft und der Paläographie, sondern auch — gegebenenfalls — nach dem Alter des Papiers, zeigt, was für alte Handschriften hier aufbewahrt werden: 7 Handschriften aus der zweiten Hälfte des 14. und vom Beginn des 15. Jahrhunderts, 9 aus dem 15. Jahrhundert sowie zahlreiche Abschriften von Manuskripten aus dem 16. Jahrhundert. Die Anmerkungen der Gelehrten, die diese Bücher zur Bildung oder zu Kultzwecken benützten, sind Zeugnisse der wirtschaftlichen und kulturellen Beziehungen der Kronstädter Rumänen, vor allen mit den rumänischen Fürstentümern Walachei und Moldau und mit den südlich und östlich davon liegenden slawischen Ländern.

In einigen dieser Anmerkungen wird dokumentarisch belegt, dass Siebenbürgen den Flüchtlingen aus der Balkanhalbinsel Unterkunft bot.

Einige der Bücher, die heute in Kronstadt aufbewahrt werden, gehörten rumänischen Gelehrten, wie z. B. Popa Miha und Popa Iane — den Übersetzern der Homiliensammlung („Cazania“) von 1581 — und anderen, die den Text dieser Bücher mit Randglossen bereichert haben.

Trotzdem geht aus keiner der 38 vom Verfasser untersuchten Handschriften die Existenz einer Kopierwerkstätte für slawische Bücher in Kronstadt auch nur andeutungsweise hervor.

Als sich jedoch die rumänische Sprache, die von der Bevölkerung der Oberen Vorstadt gesprochen wurde, als Schriftsprache um die Mitte des

16. Jahrhunderts durchsetzte — grösstenteils ein Verdienst der aus dieser Bevölkerung hervorgegangenen Gelehrten — und sich durch die Drucktätigkeit des Diakons Coresi verbreitete, tauchten neben den Büchern auch rumänische Handschriften auf. Es entwickelte sich eine rumänische Schule, die selbständige Übersetzertätigkeit in der Oberen Vorstadt nahm immer grössere Ausmasse an, da sie sich an die breiten Volksschichten wandte, die weder das Kirchenslawische noch das Lateinische — die alten Kultursprachen des Mittelalters — verstanden.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

- Ab. 1. Zeichnung aus der Handschrift Nr. 34, aus den Jahren 1363—1385.
qbb. 2. Titelblatt der Handschrift mit dem Datum 3. Januar 1517.